

УДК 303.446:930(477:470+571)

Р. Ю. Казанков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОНЦЕПТ «РЕГІОН» У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття присвячена проблемі визначення суті поняття «регіон» у наукових працях українських та російських дослідників. Підкреслено, що в науковому середовищі не існує єдиної, прийнятої для всіх галузей гуманітарних знань дефініції «регіон». Аналізуються два умовні підходи до поняття «регіон» як інтелектуальної концепції та об'єктивної реальності.

Ключові слова: *регіон, регіональна ідентичність, інтелектуальна концепція.*

Статья посвящена проблеме определения сути понятия «регион» в научных работах украинских и российских исследователей. Подчеркивается, что в научном сообществе не существует единого, подходящего для всех сфер гуманитарных знаний определения «регион». Анализируются два условных подхода к понятию «регион» как интеллектуальной концепции и объективной реальности.

Ключевые слова: *регион, региональная идентичность, интеллектуальная концепция.*

The article is devoted to the problem of evaluation of sense of the definition «region» in the papers of Ukrainian and Russian researchers. The absence of the unified term common for the all spheres of humanities has been underlined. Two suspended approaches to the definition «region» as intellectual conception and objective reality has been analyzed.

Key words: *region, regional identity, intellectual conception.*

У науковому середовищі продовжується активний процес вивчення проблем, пов'язаних із концептом «регіон». Існує велика кількість праць, присвячених тим чи іншим аспектам цього феномена. Однак необхідно зазначити, що появу корпусу літератури, значною мірою, спричинено певною невизначеністю одного з найважливіших понять регіоналістики – «регіон». Традиції дослідження проблем розвитку на певній території закладалися ще наприкінці ХІХ ст., але справжній розквіт регіональних досліджень припадає на другу половину ХХ ст. і триває до сьогодні. Головне питання, яке постає перед дослідниками різних галузей науки, полягає у формулюванні суті, що вкладається в термін «регіон». Автор поставив собі за мету проаналізувати варіанти сучасних трактувань поняття «регіон», що існують в українській та російській науковій літературі, й виділити їх характерні риси.

В українському науковому просторі регіональній проблематиці відводиться вагоме місце, але все ж вона знаходиться в процесі пошуку свого місця в системі гуманітарних знань, методів та методології досліджень. Українські вчені продовжують аналізувати тенденції і традиції зарубіжних вчених, акумулюють досвід вітчизняних дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., таких як В. Антонович, М. Грушевський та ін.

Значна робота з дослідження проблем регіоналістики і, зокрема, регіону, була проведена київським ученим Я. Верменич. У своїй докторській дисертації та низці статей вона вивчає та аналізує розвиток регіональних досліджень як в українській науковій думці, так і здобутки зарубіжних вчених. Зокрема, Я. Верменич запропонувала досить загальне визначення регіону як «історично сформованого соціального ареалу, більш-менш однорідного за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую» [5, 82].

Дослідниця підкреслює, що в науці побутує два погляди на регіон. Прихильники першого з них уважають, що регіон – це об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості й чітко визначена у своїх межах. Інший погляд спирається на трактування регіону як суто розумової, інтелектуальної конструкції, що дає змогу досліднику впорядкувати інформацію у територіальному вимірі [3, 355]. Далі Я. Верменич зауважує, що умовні регіони мають відповідати двом вимогам: по-перше, бути більш-менш однорідними за типом господарювання,

ментальністю населення, культурними традиціями; по-друге, мати історично сформований центр, який є ядром тяжіння для навколишніх населених пунктів та зв'язує їх у певну цілісність. [3, 356].

Тезу про популярність «уявних» регіонів підтримує Л. Нагорна, яка вважає, що в історичних дослідженнях регіон, здебільшого, виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник. На підтвердження слів про цю характеристику поняття «регіон», вона наводить вислів дослідника Д. Арманда, який підкреслив, що у «визначенні регіону об'єктивним є визнання його суб'єктивності» [22, 67].

Д. Білий у своїй праці, присвяченій українцям, які мешкали на Кубані, значне місце відводить теоретичним роздумам щодо проблематики регіону, його характерних рис та особливостей. Важливим чинником створення та існування регіону є його ментальне освоєння, яке включає в себе декілька елементів. По-перше, створення певної міфологеми цього регіону, яка повинна підтвердити легітимність його заселення. По-друге, створення прийнятної для більшості населення історії цього регіону [1, 18]. По-третє, увести «ментальний образ» регіону, який має формувати почуття причетності наступних поколінь до свого регіону. На думку дослідника, цей процес відбувається в декілька етапів: від комплексу звичаїв та міфопоетичних засобів збереження та конструювання до «книжкового» закріплення, коли ментальний образ регіону фіксується в письмових творах – історичних та літературних [2, 84]. Визначальними чинниками регіональної ідентичності Д. Білий називає єдину назву регіону, усвідомлення залежності своїх інтересів від розвитку регіону та пріоритету інтересів регіону.

Досить чітко простежується тенденція до трактування регіону як об'єктивної реальності, що має певні кордони, у праці українського політолога Т. Татаренко. В узагальнюючому плані регіон є сукупністю взаємопов'язаних ознак і явищ, які визначають його межу. Аналізуючи різні аспекти цього поняття, Т. Татаренко робить висновок, що регіон являє собою територіальну одиницю в існуючих межах та характеризується такими рисами: комплексністю, цілісністю, спеціалізацією, керованістю, тобто наявністю політично-адміністративних органів управління [27, 21]. За точкою зору дослідниці, регіон завжди є самодостатнім і самобутнім, тобто має внутрішній соціокультурний код, який є домінуючим чинником виділення регіону. Цей код інтегрує місцеву трансформацію природно-географічних, геополітичних, гео економічних та інших ознак [27, 18].

Український дослідник С. Римаренко, звертаючи увагу на проблему визначення, чим власне є регіон, підкреслює складність пошуку суті даного терміну. Автор наголошує на існуванні різних варіантів визначення регіону в кожній з галузей гуманітарних знань, що перешкоджає формулюванню узагальнюючого поняття. Між тим дослідник виділив такі основні елементи системи під назвою «регіон»: система соціальних зв'язків, просторова локалізація, загальний менталітет, спільне походження, підкресливши, що значимість цих аспектів може значно варіюватися залежно від певного контексту та зміни умов [24, 346-347].

В авторефераті кандидатської дисертації В.П. Рогатін трактує регіон як комплекс інститутів, інституалізоване соціально-політичне і просторово-територіальне утворення, що має як зовнішню (органи управління, нормативна організація), так і внутрішню (елементи політичної культури) структуру. Регіон як соціально-політичний інститут реалізує набір певних соціальних потреб сучасного суспільства, які створюють систему функціонального призначення регіону [25, 14].

Роль регіональної ідентичності полягає в тому, що регіон як самостійний суб'єкт політичних процесів конститується багато в чому завдяки самосвідомості його жителів. У цьому значенні регіональна ідентичність виступає як структуроутворюючий чинник регіоналізації. Дослідник робить висновок, що функціонування регіону включає як об'єктивні параметри (інститути, елітні групи), так і суб'єктивне сприйняття регіону його мешканцями, що виявляється у феномені регіональної ідентичності і просторової перцепції регіону як елемента політичного простору держави [25, 16].

Український політолог В. Марчук розглядає регіон як певну суспільно-політичну систему, основну складову територіального устрою країни, визначену єдиною регіональною політикою держави, що має організаційну відособленість, культурну самобутність [18, 285]. Важливою характерною ознакою регіону дослідник вважає існування регіональної політичної культури, під якою він розуміє «сталі в межах певного історичного періоду форми регіональної політичної

свідомості, властиві головним соціальним групам та базисному типу особистості населення» [18, 287]. В. Марчук підкреслює, що саме існування регіону породжує специфічні цінності й норми та своєрідну регіональну політичну культуру.

Політолог О. Кукарцев у своїй кандидатській дисертації наводить два трактування регіону. У більш широкому визначенні під регіоном слід розуміти область, район, частину країни (систему політичної та адміністративної децентралізації), що відрізняється від інших сукупністю природних або інших особливостей, історично укладених, і є відносно стійкими економіко-географічними структурами, що часто поєднуються з особливостями національного складу населення. У вужчому розумінні дослідник розуміє під регіоном одну з субнаціональних одиниць територіальної структури держави, тобто складову адміністративно-територіального поділу, яка має свій політичний та юридичний статус і регіональні владні інститути з певними функціями та повноваженнями [16, 13].

У цілому в сучасній українській історіографії все більше з'являється праць, які присвячені теоретичним проблемам регіоналістики, тлумаченню поняття «регіон». Необхідно наголосити, що розробки українських дослідників ґрунтуються на дослідженнях закордонних учених, досягнення яких у висвітленні цієї проблеми доволі значні. Для більшості українських дослідників характерний погляд на регіон як на об'єктивну реальність, що має свої чіткі межі.

Сучасна російська історіографія також приділяє багато уваги проблемі пошуку суті поняття «регіон». Важливі напрацювання з цієї проблематики наявні у працях російського історика О. Міллера. Головну увагу він звертає не на спроби сформулювати дефініцію регіону, а на пошук властивих ознак, системоутворюючих чинників. На прикладі концепту «Центральна Європа» О. Міллер стверджував, що для регіону важливо мати історично сформовану, стійку специфіку, яка відрізняє його від сусідніх спільнот і проявляється на всіх рівнях життя – політичному, соціально-культурному [19, 119]. На його думку, при дослідженні регіону для історика головною є соціокультурна близькість, тобто подібність соціальних і владних структур, культурних традицій, менталітету та шляхів їх еволюції.

Російська дослідниця А. Карімова вважає, що, регіон – це «фрагмент глобального соціуму, здатний інтегрувати, розмежовувати, розподіляти, брати участь в організації глобальних взаємодій» [11, 32], хоча підкреслює, що через певну невизначеність терміна нема змоги чітко розкрити природу тих історичних, географічних, економічних, етнокультурних ознак, які є для регіону системоутворюючими. У докторській дисертації А. Карімова визначає регіон як «концептуальний простір», територію, організація якої передбачає інституційне оформлення геоісторичних особливостей, урахування кількісних та якісних характеристик життя населення [12, с. 5]. Дослідниця наголошує на важливому аспекті, що стосується регіону: регіон – це територія, якою керують, але яка не має суверенітету [11, 38]. Крім того, вона підкреслює, що розміри та форма регіону залежать від функцій, які він повинен виконувати, та від політичної мобілізації населення. Підсумовуючи, А. Карімова зазначає, що регіони можуть бути культурними, економічними, історичними, екологічними, та їх конструювання упорядковує організацію простору з новим політичним та соціальним змістом.

У колективній праці російських учених С. Гриневецького, С. Жильцова, І. Зонна «Чорноморський вузол» багато місця відводиться з'ясуванню суті поняття «регіон». Досліджуючи питання Чорноморського регіону, автори підкреслили багатозначність та певну невизначеність цього терміна. Вони звернули свою увагу на різні підходи трактування регіону. З точки зору економіко-географічного підходу, регіон об'єднує території на підставі їх географічних особливостей, які створюють передумови для певного типу економічної діяльності населення. У межах соціокультурного підходу, на думку авторів, регіон виступає як єдність соціальних зв'язків певного соціуму, що склалися під впливом етнічних і релігійних цінностей, культурних і лінгвістичних факторів [7, 14-15]. При такому трактуванні термін «регіон» можна застосувати щодо групи країн або до внутрішнього устрою багатонаціональної держави. Дослідники вважають, що регіон як «форма існування суспільства» [7, 10] має дві основні властивості: специфіка, яка відрізняє його від інших, та цілісність. Розмірковуючи далі, автори виділяють ряд ознак, які формують

цілісність регіону: спільність історичної долі, економічних і транспортних структур, мовна, релігійна, етнічна, культурна спільність, а також спільність фізико-географічна [7, 10].

Автори доходять висновку, що поняття «регіон» не зводиться до однозначної сукупності ознак і що його зміст залежить перш за все від теоретичного контексту, від проблеми, яку ставить перед собою дослідник. Вони погоджуються з думкою російського дослідника А. Кезіна про те, що «регіон в його реальному, емпіричному значенні являє собою не якийсь особливий об'єкт, а певну системну якість, яка виникла в результаті взаємодії багатьох елементів» [7, 21]. Причому в кожному окремому випадку необхідно визначати питому вагу кожного з факторів, які сприяють становленню організації простору, оскільки механізми появи регіонів можуть бути різні.

Російська дослідниця М. Орешина, зосередивши увагу на понятті «регіон», подає узагальнююче його трактування як організованої або історично сформованої спільноти, яка має культурну, етнічну, релігійну, господарську, географічну специфіку, а також самостійні регіональні інтереси [23, 149]. Вона підкреслює, що в межах історико-культурних досліджень регіон як елемент простору набуває форми локальної культури. Дослідниця вважає регіон елементом організації простору, його «притиснення» до географічних орієнтирів, якими виступають кордони, які, на її думку, роблять простір таким, що легко контролюється уявою [23, 154].

Інша російська дослідниця, Я. Мурзіна, також звертає увагу на поняття культури при дослідженні регіону. По-перше, вона підкреслює залежність суті поняття «регіон» від завдань, що ставить перед собою дослідник. Відповідно до цього регіон трактується або як господарсько-економічна спільність, або як географічно-адміністративна одиниця, або як історико-культурна область [21, 61]. Я. Мурзіна, підтримуючи думку санкт-петербурзьких дослідників, які розглядають регіон як особливе формування, що склалося історично [21, 62], додає: введення поняття регіональної культури дозволить розширити межі дослідження та уточнити специфіку існування та функціонування окремих регіональних спільностей.

Я. Мурзіна вважає, що звернення до культури дає можливість змінити бачення регіону, зрозуміти його унікальність, а також на скільки він уписаний в культурний простір країни або світу [21, 64]. Дослідниця підкреслює, що простір вважається опанованим не тоді, коли починається господарська діяльність на певній території, а коли відбувається так зване «символічне приєднання» місця. Крім того, важливим чинником існування регіону та регіональної спільноти є розуміння єдиного символічного ядра (основи), яке поєднує населення даного простору. Символами, які репрезентують певну спільноту та виступають знаками її консолідації, можуть бути закріплені в географічному просторі артефакти, фіксовані в соціальному просторі людські типи (які поєднують характерні риси особистості, виховані в певних історичних умовах на даній території), закріплена в ментальному просторі офіційна символіка, яка представляє регіон [21, 64].

Отже, в українському та російському науковому просторі відстежуємо спільні та відмінні риси щодо дефініції поняття «регіон». Спільним пунктом, якого дотримуються всі науковці, є трактування регіону як окремого виділеного простору, що має певний набір властивостей та характерних рис. Важливим чинником існування регіону дослідники визнають формування регіональної ідентичності. Однак необхідно відзначити, що існує велика кількість визначень поняття «регіон», які відбивають ті завдання, що їх ставить перед собою дослідник. Усе більше науковців визнають неможливість віднайти формулювання, яке задовольняло б усі галузі гуманітарних наук.

Література

1. Білий Д. Українці Кубані в 1792-1921 рр. Еволюція соціальних ідентичностей. – Львів; Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
2. Білий Д. «Світла Кубань» та «Чорноморія». Два варіанти ментального освоєння Кубані козацькими спільнотами в XVII–XIX ст. / Білий Д. // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – 2008. – № 4. – С. 84-87.
3. Верменич Я. Концептуалізація історичної регіоналістики в системі соціогуманітарного знання/ Я. Верменич // Україна соборна. Зб. Наукових праць. – 2004. – Вип.1. – С. 340-378.
4. Верменич Я. Поняття «регіоналізм», «регіоналізація»: сучасні трактування/ Верменич Я.// Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 30. – С. 5-17.

5. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
6. Гладкий Ю. Регионоведение / Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. – М.: Гардарики, 2003. – 384 с.
7. Гриневецкий С. Черноморский узел / Гриневецкий С., Жильцов С., Зонн И. – М.: Международные отношения, 2007. – 195 с.
8. Гусев В. Основания, проблемы и условия возникновения регионов / Гусев В., Клименко А., Кузьменко А. // Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин: соціальні процеси в регіонах України. – Х., 1994. – С. 29-32.
9. Дубинина О.Ю. Регионализация: политико-экономический аспект проблемы / О.Ю. Дубинина // Власть. – 2007. – №3. – С. 30-35.
10. Зуєва В.О. Методологія політичної регіоналістики: уроки ХХ ст. і шляхи у ХХІ ст. / В.О. Зуєва // Держава і право. Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2002. – Вип. 16. – С. 481-487.
11. Каримова А.Б. Регионы в современном мире/ Каримова А.Б // Социс: социологические исследования. – 2006. – №5. – С. 32-41.
12. Каримова А.Б. Региональное пространство в политической организации мира: Автореферат дис... доктора полит. наук: 23.00.01. / Каримова А. Б. Институт востоковедения РАН. – М., 2006. – 39 с. //vak.ed.gov.ru/common/uploaded/files/vak/.../KarimovaAB.doc
13. Ковалев А. Регион как элемент геопространства: структура и эволюция / А. Ковалев // Регион: проблемы и перспективы. Украинский научно-практический журнал. – 1997. – № 4. – С. 23-29.
14. Кузнецов А.О. Поняття регіону в державному управлінні / А.О. Кузнецов // Актуальні проблеми державного управління. – 2004. – Вип. 3. – С. 39-47.
15. Кузьмин Н.Н. Воображая регион: анализ возможных оснований региональной идентичности / Кузьмин Н.Н// Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. Матеріали Всеукраїнської конференції (Луганськ, 25-26 травня 2006 р.). – Луганськ: Знання, 2006. – С. 149-156.
16. Кукарцев О. В. Регіональна політика України: відносини «центр–регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / О.В. Кукарцев. — Л., 2008. — 20 с. – укр.//<http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08kovtcd.zip>
17. Макарычев А. С. Глобальное и локальное: меняющаяся роль государства в управлении пространственным развитием / Макарычев А.С. // Политическая наука. – 2003. – №3. – С. 8-28.
18. Марчук В. Регіональний фактор у політичному процесі України / Марчук В. // Українознавчі студії. Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника. – 2005/2006. – №6/7. – С. 284-293.
19. Миллер А. Центральная Европа: история концепта / Миллер А. // Полис: Политические исследования. – 1996. – №4. – С. 119-125.
20. Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России / Миллер А. // Новое литературное обозрение. – 2001. – №6. – С. 75-97.
21. Мурзина И.Я. Методологические аспекты изучения региональной культуры (к постановке проблемы) / Мурзина И.Я. // Социс. Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 60-65.
22. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст./ Нагорна Л. – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 405 с.
23. Орешина М.А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований / Орешина М. А. // Политическая наука. – 2003. – №3. – С. 145-156.
24. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація / Римаренко С. // Наукові записки Інституту політичних та етнопольських досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 1. –С. 344-350.
25. Рогатін В. П. Трансформація ролі субнаціональних регіонів у сучасних політичних процесах: автореф. дис...канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Рогатін В.П.; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2007. – 20 с.-укр. // <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07rvpspp.zip>
26. Сергунин А. А. Проблемы и возможности регионалистики / Сергунин А. А. // Полис. Политические исследования. – 1994. – №5. – С. 149-152.
27. Татаренко Т.М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Даля, 2005. – 416 с.
28. Шилов В. Три подхода к понятию «регион» / Шилов В. // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – №4. – С. 50-51.
29. Чернецький Ю. О. Регіон як об'єкт і предмет дослідження у сучасному суспільствознавстві / Чернецький Ю. О. // Регіон: стратегія та пріоритети. Український науково-практичний журнал. – 2006. – №4. – С. 9-17.